

ŽENE PREDUZETNICE – MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA¹

Apstrakt

Predmet rada analizira mogućnosti i barijere specifične za žensko preduzetništvo u situaciji kada još uvek sedamdeset procenata fakultetski obrazovanih mladih oba pola, u Srbiji i regionu, svoju budućnost najradije vide u sigurnosti državne službe, a ne na vetrometini sopstvenog privatnog biznisa punog rizika. Rodne uloge u današnje vreme nisu strogo podeljene što se ogleda i u činjenici da sve više žena stupa u preduzetničke profesije i koje su doskora izgledale kao rizične, rezervisane samo za muškarce. Činjenica je da danas u Srbiji ima dosta uspešnih žena preduzetnica, ali ima i onih koje su doživele poslovni brodolom, kao i onih koje se na životnim raskrsnicama još uvek kolebaju da li da pođu tim putem. Rad obuhvata i autentična, najnovija iskustva samih preduzetnica iz *press clipping-a* iz 2017 godine, iz fokus grupe i intervjua vođenih u martu 2018. Na osnovu toga sledi da preduzetnice doduše dobijaju rodno specifične podsticaje (npr. državni programi za žensko preduzetništvo), ali nailaze i na rodno specifične barijere. U radu su prezentirane tipične, rodno zasnovane prepreke ženskom preduzetništvu: nedostaci poslovnog ambijenta nenaklonjenog ženama, problemi u kreditiranju žena, rodne uloge i stereotipi, nedovoljna podrška porodice i okoline, lične ženske sumnje, strahovi i osećaj krivice. Ukazuje se i na administrativne prepreke, ne retko u sprezi sa manje vidljivim, ali ne manje opasnim, kriminogenim faktorima.

Ključne reči: uspešne žene preduzetnice, rodno specifične prepreke, *press clipping*, fokus grupa Čačak, intervjui sa preduzetnicama

WOMEN ENTREPRENEURS – OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS

Abstract

The subject of the paper is an analysis of the opportunities and barriers specific to female entrepreneurship in a situation where still seventy percent of university educated young people of both sexes in Serbia and the region are most likely to wish their future in the security of the civil service, not on the windy private business full of risk. Gender roles in modern times are not severely divided, which is reflected in the fact that more and more women enter the entrepreneurial professions and which until now seemed to be as risky, reserved only for men. It is true that today there are many successful women entrepreneurs in Serbia, there are also those who have experienced their business shipwreck, as well as those who are still lurking at the crossroads of life to get in that way. The paper also includes the authentic, latest experiences of the entrepreneurs themselves collected from the press clipping of 2017, from the focus group and interviews conducted in March 2018. On the basis of this, it follows that women entrepreneurs are sometimes given gender-specific incentives (e.g. state programs for women's

* Naučna savetnica, Institut društvenih nauka Beograd.

** Potpukovnica, Institut za strategijska istraživanja Beograd.

¹ Ovaj tekst je nastao kao deo projekta: Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup, na kome je autorka angažovana a koji je finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj, br. III 47010. Projekat implementira Institut društvenih nauka u Beogradu.

entrepreneurship), but they also encounter gender-specific barriers. The paper presents typical, gender-based barriers to female entrepreneurship: the disadvantages of the business environment to women, problems in lending to women, gender roles and stereotypes, inadequate support for the family and the environment, personal female suspicions, fears and guilt feelings. It also points to administrative barriers, not rarely in conjunction with less visible, but no less dangerous, criminogenic factors.

Keywords: *successful women entrepreneurs, gender-specific obstacles, desk research, focus group Čačak, interviews with women entrepreneurs*

1. UVOD

Rodne uloge u današnje vreme nisu više strogo podeljene, pa se slogan „vreme poslovnih žena dolazi“ sve češće čuje u svetu biznisa.² Sve je više žena koje ulaze u profesije i na pozicije koje su se doskora činile rezervisane samo za muškarce, mada je još uvek, lakše da žene napreduju u državnim institucijama, nego na vetrometini privatnog preduzetništva. Ipak, i u tom okruženju mnoge ostvaruju veliki uspeh i priznanje (Isaković, 2017: 26.05).

Stvaranje poslovnog ambijenta za razmah preduzetništva i što brži razvoj malih i srednjih preduzeća predviđeno je i Strategijom smanjivanja siromaštva usvojenom još 2003. godine, koja je identifikovala žene kao jednu od grupa naročito izloženih siromaštvu. Štaviše, Nacionalna strategija zapošljavanja takođe identifikuje žene kao najveću ranjivu grupu na tržištu rada, te insistira na stvaranju sistemskih preduslova za politiku jednakih mogućnosti u ekonomiji i podsticanje ženskog preduzetništva (Dokmanović, 2014).

Po definiciji preduzetnice su osobe koje istovremeno poseduju vlasništvo nad preduzećem i njime upravljaju, i koje se javljaju najčešće kao osnivačice radnji.³ Postoje mišljenja (Todorović, 2013) da su tom prilikom bolje od muškaraca, što se ogleda u davanju novih ideja, sposobnije su da pregovaraju, da ubede sagovornika, da odrede strategije. One pak sebe vide kao kreativne i odgovorne, sposobne da motivišu i kreiraju poslovnu strategiju.

Udeo ženskih preduzeća u Srbiji u ukupnom broju malih i srednjih preduzeća je oko 25 odsto, što je ispod evropskog nivoa. U toku 2016. godine u Srbiji izdvojeno je oko dva miliona evra za preduzetnice, a projekat "Uvođenje rodno senzitivnog upravljanja privredom na lokalnom nivou", treba da obezbedi bolju saradnju preduzetnica sa lokalnim samoupravama. Ipak, stopa gašenja ženskih preduzeća je oko 47 odsto, što je skoro duplo veće od preduzeća muškaraca, što zabrinjava (Komazec, 2017: 21.02). Zbog toga, sada aktivne i uspešne preduzetnice su važnije jer svojim radom ne samo što pokazuju da je žensko preduzetništvo moguće, već predstavljaju ohrabrenje drugim ženama, koje odlučuju da li da krenu tim putem (Tanjug, 2017: 25.10).

² Žene čine 40 odsto od ukupno 2,3 milijarde zaposlenih u svetu, udeo žena u ukupnim menadžerskim pozicijama retko kad prelazi 20 odsto, dok na najvišim pozicijama žene ne čine više od pet odsto menadžera.

³ Radnje obuhvataju oblike poslovanja definisane Zakonom o preduzetnicima) u okviru kojih obavljaju samostalnu delatnost, odnosno osobe koje su registrovane kao preduzetnice u Agenciji za privredne registre Republike Srbije, kao i (su)vlasnice privrednih društava registrovanih u Agenciji.

2. PROFIL PREDUZETNICA U SRBIJI

Preduzetnice se nalaze u svim regionima Srbije i u tom pogledu ne postoje veće razlike između regiona Beograda, Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije. Doduše nešto su manje prisutne u regionu Istočne i Južne Srbije – jer je tek svaka peta preduzetnica iz ovog regiona. Imaju srednje obrazovanje, žive i posluju u urbanim naseljima, žive u domaćinstvu srednje veličine (2-4 člana), udate su ili žive sa partnerom i imaju decu (Babović, 2012).

Uslužne delatnosti su interesna sfera žena, a trgovina je najzastupljenija grana delatnosti među preduzetnicama svih obrazovnih kategorija, mada najveće učešće ima u kategoriji preduzetnica sa srednjim stručnim ili opštim (gimnazijskim) obrazovanjem. Preduzetnice sa srednjim radničkim kvalifikacijama (tri do pet razreda škole za radnička zanimanja), uz trgovinu, najčešće se posvećuju poslovnim aktivnostima u oblasti klasičnih usluga. Među poslovnim aktivnostima preduzetnica visokog obrazovanja najveće učešće, uz trgovinu, beleže sektori takozvane ekonomije znanja.

One su pretežno mikropreduzetnice, to jest nalaze se na čelu preduzeća koja zapošljavaju manje od 10 osoba. Zaposleni u ovim preduzećima su većinom žene (73,4%), ova preduzeća su najčešće (u 85% slučajeva) registrovana u pravnoj formi radnje, a u 94% slučajeva ispitanice su jedine vlasnice preduzeća. Više od polovine preduzetnica nalazi se na čelu firmi koje su izašle iz perioda povoja što znači da postoje duže od četiri godine. Najčešće su samostalne vlasnice koje poslovnu delatnost ostvaruju u nekoj formi radnje u sektoru usluga. Najčešće su same osnovale preduzeće i nije u pitanju porodični posao.

3. ULAZAK U PREDUZETNIŠTVO - KAKO I ZAŠTO SU POČELE

Motivacija za ulazak u preduzetništvo je najčešće određena ekonomskom nuždom, odnosno slabim šansama da na drugi način ostvare zaposlenost. U Srbiji je samo 38.1% žena radnog uzrasta (15-64) bilo zaposleno u aprilu 2013. godine, u odnosu na 53.6% muškaraca, a među zaposlenim ženama tek 15.6% obavlja samostalni posao, dok to čini 30.5% zaposlenih muškaraca. Na ulazak u preduzetništvo zbog dobrih poslovnih ideja i prepoznatih šansi, još utiču starost, obrazovanje preduzetnica i porodična preduzetnička tradicija. Većina njih ističe da su bile motivisane željom za samostalnošću, spajanjem ličnog interesovanja sa obezbeđivanjem materijalne egzistencije, perspektivom sloboda da se bave onim što same biraju i što najbolje znaju da rade i na način koji same izaberu. Ta sloboda je za mnoge od njih „razlog zbog kog se i živi i radi”, pa su počinjale zbog toga što su po svaku cenu „htele nešto da urade“ da bi sebi obezbedile tu slobodu, a posao ih je kasnije na različite načine formirao, prevaspitao, ohrabrio i oslobodio (Nedeljković: 2017: 9.11). Žene žele nezavisnost i smatraju da su u prethodnim profesionalnim aktivnostima bile omalovažavane ili onemogućavane (Todorović, 2013: 5.08), u čemu leži jedan od glavnih izvora motivacije za počinjanje privatnog biznisa, u kome su sklonije multidisciplinarnosti, sistematičnije su, bolje su timski radnici i kooperativnije (Dimitrijević, 2017: 6.12).

Iako dakle, sve snažno ističu želju za autonomijom u radu kao važan motiv za otiskivanje u preduzetništvo, ipak je većina započela samostalne poslove zbog ekonomske nužde, a ne zbog poslovnih ideja i prepoznatih povoljnih šansi. Mila (frizerski salon), recimo navodi da se razvela, imala dete, i morala je da radi i zaradi za život; Zorica (poslastičarnica) imala je kao prvi motiv bukvalno preživljavanje posle smrti majke, zatim i svekrve, a od uticaja je bilo i što u ugostiteljstvu, gde je radila, nije imala dovoljno slobodnog vremena, već opterećujući obavezni rad vikendom i po smenama; Vesnin (privatni dečiji vrtić) motiv je ekonomska nezavisnost i

mogućnost da radi u struci, a Jovana (pekara) ističe da sopstvena radnja omogućava da se više zaradi.⁴

Izrazita većina preduzetnica (91,6%) osnovala je samostalno ili sa drugim suvlasnicima sadašnje preduzeće, dok su ga malobrojne nasledile ili dobile na poklon (7,4%), a samo nekoliko (0,9%) kupilo je vlasništvo nad preduzećem. Najčešće nije reč o porodičnom biznisu, jer u 89% slučajeva drugi članovi porodice nisu uključeni ni formalno, ni neformalno u rad preduzeća, dok je tek u 7,4% slučajeva uključen suprug preduzetnice, u 2,1% slučajeva jedan od roditelja, a u preostalih 1,5% slučajeva drugi srodnici (bilo formalno ili neformalno, kao pomažući članovi u porodičnom poslu).

Karakteristično za Srbiju je da žene tek u četvrtoj deceniji postaju preduzetnice. Smatra se ipak da je najbolje vreme za pokretanje svog biznisa u trećoj deceniji, jer tada postoji spremnost da se uči, napreduje, rizikuje, ima se više hrabrosti i energije, slobodnog vremena i ako se naprave greške uči se iz njih, ispravljaju se i ide se dalje. Većina preduzetnica su radile u sektoru u kome pokreću svoj biznis. Pokreću ga iz nužde ali sa prethodnim iskustvom. Uglavnom je to sektor usluga, jer je nisko kapitalan i za njega nisu potrebna velika finansijska ulaganja (Nikolić, 2017:7.07).

Neke od njih je vodila strast, a ne nužda, dok nisu presekle, i ostavile posao u drugim privatnim ili državnim firmama, jer nisu više mogle da s posla svakodnevno dolaze isfrustrirane i nezadovoljne (Vukelić, 2017: 15.10). Mnoge ističu da je važno verovati u ono što se radi. Prisećajući se svojih početaka, ističu, „bile smo jako mlade i zagrižene za to što radimo i stalno smo videli male korake napred koje pravimo, što je bilo dovoljno da idemo dalje. Na kraju krajeva, nismo ni imali šta puno da izgubimo, i kako vreme prolazi, uspeh je što rastemo kao firma, uspeh je što zapošljavamo toliko ljudi, uspeh je što imamo većinu zadovoljnih klijenata i korisnika, a uspeh je i što sve to postižemo”, kaže Branislava, suvlasnica sajta Infostud (Isaković 2, 2017:11.08).

Napuštanje prethodnog posla radi pokretanje sopstvenog biznisa, neke ocenjuju kao najvažniju životnu odluku, jer sumirajući prethodne rezultate, uvidele su da imaju malo razloga za zadovoljstvo poslom koji rade, pa su odlučile da počnu privatni biznis (Vukelić, 2017:16.19). „Ja sam jednostavno osetila kad je došla prava ideja, poziv iznutra, da moram da to uradim, bez prevelikog razmišljanja. Znam i da se sve što želimo u životu nalazi izvan naše zone komfora, jednom se živi, nema reprize, akcija je jedino šta se u životu broji” (Jakšić, 2017: 25.04). Slavica (unikatni vez), radila je prvo 5 godina kod privatnika, a posle porodičnog nije mogla da se vrati na posao, Ljubica, (kiosk za štampu) je 44 godine radila u AD Politici, Mirjana, (knjižara) je 14 godina radila u državnoj službi, Zorica, (poslastičarnica) počela je zaposlena u ugostiteljstvu kao konobarica, Vesna, (privatni dečiji vrtić) 15 godina je radila u državnoj firmi, Jovana (pekara), prethodno je radila 11 godina u pekari svoga strica.⁵

Za neke je privatni biznis postao igra, npr. arhitekta Biljana nije ni sanjala da će se jednog dana baviti dizajnom igračaka. S vremenom je njen „archiplay-a“ narastao do prepoznatljivog i isplativog brenda igračaka koje razvijaju kreativnost, pa je njen posao zapravo postao igra. Za neke je glavni motiv, presudan za pokretanje sopstvenog biznisa, bio rađanje dece, kao što je slučaj sa Anom koja ističe da je za promenom posla vapila naročito otkad je dobila Kristijana (6) i Unu (8) (Dimitrijević, 2017: 3.03).

⁴ Fokus grupa, održana 18. februara 2018. u Čačku sa sedam uspešnih preduzetnica: Zorica (poslastičarnica), Vesna (privatni dečiji vrtić), Slavica (ukrasni vez), Ljubica (kiosk za štampu), Mila (frizerski salon), Mirjana (knjižara), i Jovana (pekara).

⁵ Ista fokus grupa iz Čačka.

4. PREPREKE

Dok evropska statistika poslednjih godina beleži znatno uvećanje broja žena vlasnica biznisa koje doprinose rastu BDP i otvaranju novih radnih mesta u razvijenim zemljama, u Srbiji to nije slučaj. Ovde se žene znatno ređe od svojih muških vršnjaka i profesionalnih kolega odlučuju da same pokrenu svoj biznis. Podrška ženskom preduzetništvu u Srbiji u najvećoj meri je stihijska, utisak je da je izostala sinergija i koordinacija nosilaca aktivnosti. Žene i muškarci nemaju iste izvore podrške i sredstava. Na strani muškaraca je mnogo više i jednog i drugog, a to su bitni motivacioni momenti da se počne (ili ne) sa privatnim biznisom. Žene se i zbog toga teže odlučuju da započnu sopstveni biznis, a i kada se odluče, najčešće to čine uz podršku porodice.

Siromaštvo i nezaposlenost se odražava na žensko preduzetništvo. Sigurno je teško biti žena preduzetnica na Balkanu, jer je mnogo izazova i granice će se svakako pomerati. U regiji još uvek postoji nedovoljno razvijena kultura poduzetništva, pogotovo nerazvijena kada je u pitanju kultura ženskog preduzetništva (Vukelić, 2017: 15.10). Zbog svih objektivnih i subjektivnih prepreka, žene se za novi posao odlučuju deceniju kasnije od muškaraca, od 35 do 45 godina, dok muškarci to čine između 25 i 35 godina starosti.

4.1. Negativan poslovni ambijent

Sociološka istraživanja rađena na teritoriji Srbije prezentuju poslovnu klimu kao negativnu, u kojoj 73% aktivnih i 82% bivših preduzetnica tvrdi da je poslovno okruženje bilo povoljnije u periodu kada su započinjale sopstveni biznis nego danas, a 55% aktivnih preduzetnica i 49% bivših preduzetnica smatra negativnim imidž preduzetnika. Nalazi anketnog istraživanja govore da 88% aktivnih i 94% bivših preduzetnica ima osećaj da je danas teško početi sopstveni biznis u Srbiji (Todorović, 2013:5.08).

„To je svet surovih odnosa, bili smo na udaru i reketaša kojima su moji roditelji morali da plaćaju „zaštitu“, ali i raznih službenih lica kojima se takođe moralo plaćati da te ostave na miru npr. razne inspekcije, i da se ne pokreću ili miruju razni postupci zbog stvarnih ili tobožnjih prekršaja. Ukratko, radila sam sve više, a profita je bilo sve manje.“⁶

„Odavno sam bila rešila, da moram da prekinem s time, da se tako ne može živeti dugo. Par godina izdržiš dok te drži energija mladosti i entuzijazam, dok veruješ da ćeš nešto zaraditi i uštedeti, dok ne shvatiš da od toga nema ništa, i da je pritisak prevelik i neizdrživ. Shvatila sam da ne samo da neću ništa zaraditi, već i da ću upasti u dugove tako velike da ih ni za tri života neću otplatiti. Zato sam pomno vrebala trenutak na tržištu kada ću da se povučem. Čestitam sebi da sam uspela u tome, da sve prodam, i da nemam dugove, i da ostanem slobodan čovek. Nikakvu zaradu nisam ostvarila, izašla sam iz toga sa nulom. Ali potpuno je neverovatno, raditi toliko najboljih godina svog života, pokrenuti i razraditi dobar biznis, voditi ga stručno i odgovorno, i na kraju izađeš iz toga go kao pištolj, i još srećna što je tako, jer moglo je da bude mnogo gore.“⁷

4.2. Nedostatak finansija

Najveća prepreka za većinu žena je pristup finansijama. Posebno žene iz ruralnih sredina, često nemaju nepokretnost na svoje ime jer se ona najčešće „vodi“ na muža, oca ili brata i iz tog razloga žene su u manjoj kreditnoj mogućnosti. Kreditne linije banaka do sada nisu bile mnogo raspoložene da finansiraju početničke biznise, jer nemaju kredibilno imovinsko stanje, a za to je potrebna i hipoteka (Komazec, 2017:21.02). Žene poseduju i manje nekretnina registrovanih na

⁶ Sandra, apoteka, od 2004, Novi Sad. Iz intervjuja održanog 16. marta 2018.

⁷ Ilonka, mini market, od 2010, Subotica. Iz intervjuja održanog 16. marta 2018.

svoje ime, što im otežava dobijanje kredita usled nedostatka sredstava obezbeđenja (Dokmanović, 2014). Jasno je da su muškarcu mnogo više naklonjene i banke i investitori, jer poseduje imovinu. Zbog toga se mnoge žene odlučuju da zadrže, istovremeno sa započetim privatnim biznisom, i svoj redovan posao, imajući u vidu da su potrebne minimum dve godine da biznis postavi na noge, i da za to vreme novac mora odnekud dolaziti (Dimitrijević, 2017:3.03). Ipak, takva, oprezna taktika, iako opravdana, često usporava privatni biznis.

4.3. Rodne uloge i stereotipi

Iako većinu u preduzetništvu čine muškarci, ipak preduzetnice, posebno one najuspešnije (npr. Branislava, Infostud) jednostavno ne veruju da žene treba da se opterećuju time kog su pola i da li će zbog toga u poslovnom svetu biti prihvaćene drugačije ili ne, jer to stvara nepotrebne sumnje i psihičko opterećenje (Isaković, 2017, 11.08). Ali iskustvo i situacija najuspešnijih nije iskustvo i situacija prosečnih preduzetnica, i činjenice ipak jasno pokazuju postojanje rodni aspekata u privatnom biznisu, koji u tom ambijentu nepovoljno utiču na žene. Ta postojeća rodna neravnopravnost je dodatna prepreka ženama da se odluče da započnu sopstveni biznis u socio-ekonomskom okruženju, koje ionako nije povoljno. Od aktivnih preduzetnica njih 20.6% iskusile su različit tretman u odnosu na muške kolege; većina (76%) smatra da žene nisu prihvaćene i nisu shvaćene ozbiljno u poslu; 51.2% preduzetnica smatra da je ženama u biznisu teže nego muškarcima, a kao razloge najčešće navode veću opterećenost žena brigom o porodici i domaćinstvu i različite forme diskriminacije i rodni predrasuda. Problemi sa kojima se žene suočavaju, za razliku od muškaraca, nastaju dakle, zbog rodno zasnovane diskriminacije, rodni stereotipa, nedovoljno razvijene i nefleksibilne društvene brige o deci, kao i zbog teškoća u usklađivanju porodičnih i poslovnih obaveza.

Zato ne čudi da gotovo nema ni jedne preduzetnice koja se nije borila da održi svoj biznis u društvu punom rodno zasnovanih stereotipa, predrasuda i barijera. Još uvek su prisutne predrasude iz vremena kada su naše bake i prabake provodile svoj život u kući i u krugu porodice. Deo vaspitanja koje dobijaju žene Srbije sadrži i opterećujuću poruku, „nikako karijera pre porodice” (Dimitrijević, 2017: 6.12), dok taj teret muškarci nemaju. Biti preduzetnik je teško, a biti preduzetnica je dva puta teže, zato što se žene u biznisu suočavaju i sa preprekama vezanim za tradicionalne rodne uloge. Porodica, deca i suprug moraju imati svojih „pet minuta” u danu, bez obzira koliko je poslovnih obaveza, sastanaka i dogovora čeka (Vukelić, 2017: 16.10).

„Da li je bilo problema što sam žena u privatnom biznisu? Mislim da je u mnogim situacijama bila moja prednost što sam mlada, zgodna žena, mnogi muški biznis partneri su bili ljubazniji, popustljiviji i saradljiviji prema meni nego prema npr. mom ocu ili bratu. Ali da se ne zavaravamo, oni najgori, oni krimosi, u tome što sam žena samo su videli dodatnu priliku da me pritisnu i iskoriste, da zahtevaju novac za ono ili ovo, što možda od muškarca ne bi tražili, a ne retko očekuju i „one usluge” da bi smanjili ili privremeno otpisali naša dugovanja.”⁸

„Više praktično nemam slobodnog vremena”, izjava je prisutna u gotovo svakoj izjavi intevjuisanih preduzetnica (Nedeljković, 2017: 9.11). Očekivanje da ona sve radi u kući kao pre pokretanja biznisa i da istovremeno niže poslovne uspehe, dovodi do osude da nije dobra majka i supruga, i/ili što ima u poslu probleme i propuste. Tako preduzetnice dobijaju ono što im nije potrebno - osudu, a mnogo manje ono što im je zaista potrebno - podršku (Jakšić, 2017:25.04).

Mnoge preduzetnice imaju grižu savesti tipičnu za žene, jer dok su na poslu misle na decu, a kada su sa svojim mališanima, često ne mogu da im se posvete maksimalno, jer istovremeno

⁸ Marta, kafić, od 2015, Novi Sad. Iz intervjua održanog 16. marta 2018.

brinu i o poslu. Ne postoji balans između privatnog i poslovnog života, to je mit – a rešenje u vidu harmonije izgleda još dalje, pa je, kako se smatra, besmisleno mrcvariti sebe pokušavajući nemoguće, istovremeno obavljanje „karijere majke” i uspešne poslovne žene (Jakšić, 2017:25.04).

4.4. Nedovoljna podrška porodice i okoline

Žene dobijaju ohrabrenje i podršku bliskih ljudi, ali naročito kada uspeju. U istoj ili sličnoj profesionalnoj situaciji, žene retko dobijaju isti nivo podrške kao muškarci, i ženski najčešći moto je „dok je meni mene...”, jer iza svake uspešne žene, naročito na Balkanu, retko kada stoji muškarac, već možda majka ili svekrva, a u mnogim slučajevima jedino ona sama, ali to uspešne preduzetnice čini jačim. I često su jače nego što misle da jesu (Vukelić, 2017:16.10).

Trnovit je poslovni put, neizvesne su preduzetničke vode, do te mere da ponekad i one uspešne preduzetnice, čak i vrlo dobronamerni ljudi iz njihove sredine, pitaju kada će već jednom da nađu „ozbiljan posao”, jer ih vide često na putu grešaka i neuspeha, prinuđene da menjaju poslovne sektore i poslovne partnere (što se smatra neozbiljnim). Obično ne vide da je to jedino možda put do sticanja vrednih poslovnih iskustava, pre svega kroz prizmu profesionalne orijentacije pune prepreka, često nepremostivih za ženu.

Iako npr. u „Telenoru”, firmi u kojoj je žena direktorka, radi mnogo sposobnih i pametnih žena koje nose veliki deo odgovornosti na svojim leđima, ipak se smatra, da im je, kada je u pitanju preduzetništvo, potrebno više podsticaja. Zato se čini da je rizik napuštanja svog redovnog posla radi započinjanja nečeg samostalnog, manje atraktivan izbor za žene (Isaković, 2017:26.05).

Pažnju privlači da sve čačanske preduzetnice ističu da su u pokretanju i vođenju privatnog biznisa imale potrebnu podršku, što je verovatno i jedan od osnova njihove poslovne uspešnosti: Vesna (dečiji vrtić) imala je podršku prvo roditelja, a zatim sina i ćerke kada su odrasli, Zorica (poslastičarnica), imala je podršku i pomoć roditelja dok su bili živi (ali su mladi umrli) i pomoć komšinice trgovkinje koja joj daje robu na poček, Mirjanu (knjižara), je podržavao brat, kasnije suprug, a danas ćerka i zet, Ljubicu (kiosk za štampu), podržavala je porodica, posebno sestra, Mila (frizerski salon) kaže da su uz nju sve vreme bili njeni prijatelji, Slavicu (unikatni vez) podržavao je suprug, Jovanu (pekara) strina i stric.

4.5. Sumnje, strahovi, osećaj krivice

Za preduzetništvo, veštine vođenja biznisa se mogu naučiti, ali ipak, preduzetništvo nije za svakoga, i znajući to mnoge preduzetnice, pa i one najuspešnije, svedoče da su imale i imaju strah od neuspeha, permanentno se suočavajući sa sumnjom da možda „nisu za to”. Poznato je da je u proseku svaki treći muškarac uspeo u svojoj poslovnoj nameri, dok je to slučaj sa svakom desetom ženom. Muškarci koji nisu uspeli, vraćaju se uglavnom na svoje stare poslove, noseći sa sobom iskustvo i poslovne veze stečene u privatnom biznisu. Ali, oni su imali gde da se vrate, dok mnoge žene tu odstupnicu nemaju, pa je ženski strah tim veći. Većina ipak zna iz iskustva da se strah pobeđuje suočavanjem sa njim i orijentacijom na posao koje vole da rade, koje bi radile i da ih niko ne plaća.

Žene se smatraju nesigurne kada treba da se pregovara o unapređenju i finansijama. Često nisu svesne svojih vrednosti, a sredina im ne dozvoljava da se istaknu, ne razume njihove ideje i potcenjuje ih. Žene retko nastavljaju sa usavršavanjem, retko prihvataju nove tehnologije za olakšavanje vođenja posla, ali koje mogu, između ostalog, biti i odlično oruđe za poslovno povezivanje. Uglavnom kriju i suzbijaju svoje inicijative, jer se stide da će delovati (pre)ambiciozno znajući da sredina ne voli takve žene (Dimitrijević, 2017:6.12). Neke su možda previše oprezne, npr. Zorica (poslastičarnica) kaže da je imala moto, „koliko spremim toliko i

prodam“, odnosno išla je na sigurno bez rizika, po cenu manje zarade. Ima i onih koje ukazuju da žene ne koriste dovoljno svoja prava, da lakše odustaju suočene sa teškoćama i neuspesima. Muškarci kao dečaci od malih nogu nauče „pravila igre“ (neophodnost timske igre, uzajamno „dodavanje lopte“, istrajnost - posle poraza i neuspeha – „nije bitno koliko si puta pao, već koliko si puta ustao“) kroz sport, i druge specifične vidove socijalizacije muškarca, dok se žene plaše neuspeha, neodlučno saraduju i kada dožive poraz u njemu vide kraj, posle koga retko pokušavaju ponovo (Tanjug, 2017:25.10).

Za pokretanje ženske poslovne solidarnosti nedovoljno je umrežavanje i povezivanje žena koje imaju odgovarajuće znanje, iskustvo i motivaciju. „Možda je saradnja žena i njihova međusobna podrška ta dobitna strategija da bi se mogle uspešnije nositi sa svim problemima – odnosno da budu podjednako ostvarene i kao poslovne žene u profesionalnom ambijentu i u okviru porodice kao majke“ (Nikolić, 2017:7.07).

5. ONE SU PREVAZIŠLE PREPREKE⁹

Sedam uspešnih preduzetnica iz Čačka, grada koji se smatra povoljnim poslovnim ambijentom za privatno preduzetništvo, kao glavne prepreke u svom privatnom biznisu navode konkretne primere suočavanja sa svim, već identifikovanim i pomenutim barijerama:

- U preduzetništvu nemate ništa šta hoćete i kad hoćete (npr. ni slobodan dan, ni novac, ni podršku). Nedovoljno je novca, problem je sa dobavljačima kada vide da je žena u pitanju, jer žene nikad ne gledaju kao sebi ravnim. Ipak danas je malo bolje, jer mladi svet ima drugačija viđenja (Zorica, poslastičarnica, od 1990);
- Usaglašavanje porodičnih obaveza i poslovnih obaveza, neverice na startu, nedostatak novca, bojazan potencijalnih mušterija (Vesna, privatni dečiji vrtić, od 2007);
- Početni kapital (pozajmljena sredstva koja se vraćaju sa velikom kamatom), nedovoljna spremnost žena za rizike (Slavica, ukrasni vez, od 2012);
- Administracija, nepoverenje kod otpočinjanja sa poslom, komunikacija sa ljudima, jer posao nije fizički težak već psihički (Ljubica, kiosk štampa, cigarete i galanterija, od 1998);
- Problem besparice, a nekada je bio problem da se uopšte izdrži, „nisam imala nikada radnike već samo učenice, radila sam do kasno u noć, porezi za nas su uvek najskuplji“ (Mila, frizerski salon, od 1986);
- Administrativni problemi prilikom otvaranje radnje, u početku nepoverenje kako i zašto žena (npr. da li će da plati isporučeno), problemi u uspostavljanju knjižare, šta sme da se drži (npr. može li da prodaje i slike), tek kasnije sve se liberalizovalo, a danas je najveća prepreka neolojalna konkurencija (Mirjana, knjižara, od 1989);
- Pritisak sredine kada je počela da prodaje u pola cene neprodani hleb i pecivo posle 18 časova, što su drugi pekari i vlasnici marketa smatrali neolojalnom konkurencijom, pa je bila prinuđena da prestane s tom praksom (Jovana, pekara od 2014).

Za prevazilaženje svih tih problema preduzetnice kažu da je formula uspešnosti ogromna količina rada i lagani koraci u napredovanju – korak po korak. Takođe je važna profesionalnost, korektnost i lojalnost u poslu, kako reče Slavica (ukrasni vez), dok Ljubica (kiosk za štampu) smatra da je bitno kako se od početka postaviš, kao i da poseduješ potrebnu dozu hrabrosti za sam start, ali i prvih nekoliko godina kada se postavlja temelj za dalje. Mogućnost uklapanja u timski rad je izuzetno bitno za posao, ali i da bi sve drugo bilo kako treba: i kuća, i karijera, i

⁹ Fokus grupa, održana 18. februara 2018. u Čačku sa sedam uspešnih preduzetnica: Zorica (poslastičarnica), Vesna (privatni dečiji vrtić), Slavica (ukrasni vez), Ljubica (kiosk za štampu), Mila (frizerski salon), Mirjana (knjižara), i Jovana (pekara).

sama žena (Dimitrijević, 2017:6.12), jer kad ideš sam, ideš brže, ali kada ideš u grupi – stići ćeš dalje (Isaković, 2017 11.08). Takođe, sve preduzetnice ističu da je bitno prepoznati trenutak kada pokrenuti svoj biznis. Bitno je znati šta te kao ženu čini srećnom, gde će se ispoljiti energija i stvaralački duh, jer se samo tako stiže do uspeha (Nikolić, 2017, 7.07).

6. ZAKLJUČAK

Unapređenje ženskog preduzetništva uvršteno je među prioritetne ciljeve utvrđene Nacionalnom strategijom za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti od 2009. do 2015. godine. Problematika ženskog preduzetništva privukla je pažnju i istraživača/ica, pre svega zbog njenog značaja za smanjivanje siromaštva, povećanje zaposlenosti i poboljšanje egzistencije ljudi. Privatna preduzetnička inicijativa je prepoznata kao jedan od preduslova za ostvarivanje održivog društveno-ekonomskog razvoja (Dokmanović, 2014). „Promovisanje projekata koji smanjuju jaz među polovima i osposobljavanje žena da deluju kao ekonomski, društveni i politički činioci, Srbiji će pomoći da ostvari svoje ekonomske potencijale”, naglasio je Mateo Patrone direktor kancelarije Evropske banke za obnovu i razvoj u Srbiji. On je na konferenciji „Podrška ženskom preduzetništvu u zemljama zapadnog Balkana” kazao da je rodna ravnopravnost veoma važna za stvaranje novih radnih mesta i ekonomske tranzicije, odnosno ukupan ekonomski razvoj zemlje (Beta, 2017:26.04). „Verujem da ćemo morati u narednom periodu da budemo efikasniji po pitanju zakonodavanog okvira i da stvorimo uslove da žene budu jednake. Moja poruka svim ženama je da budu hrabre, da se obrazuju i rade na sebi, jer pitanje znanja nije samo pitanje moći. Moja poruka je i – pomozite drugim ženama”, naglasila je Zorana Mihajlović (Tanjug, 2017:25.10). Ove poruke ministarke Mihajlović i direktora Patronea važne su jer sadrže neke od mogućih načina prevazilaženja pomenutih prepreka koje stoje pred ženskim preduzetništvom.

LITERATURA

1. Beta, 2017, U Srbiji tek svako četvrto preduzeće u vlasništvu žena, *Žena*, 26. april.
2. Dimitrijević Nevena, 2017, Biljana, Ana i Katarina su uspešne žene i brižne mame. Pitali smo ih kako sve stižu, odgovor je tako jednostavan, *Blic žena*, 3. mart.
3. Dimitrijević Nevena, 2017, Prof. dr Sanja Vranješ i dr Milica Đurić Jovičić: Era digitalizacije, to je era žena, *Blic žena*, 6. decembar.
4. Dokmanović Mirjana, 2014, Uspostavljanje podržavajućeg okruženja za žensko preduzetništvo u Srbiji pred pristupanjem u EU - 21. naučni skup međunarodnog značaja „Zapadni Balkan na putu ka Evropskoj uniji“, prva tema skupa „Tehnologija i preduzetništvo za održivi razvoj“, 02-04.09.2014. Tivat, Crna Gora. U: Ajdačić, V. (ur.) *Tehnologija, kultura i razvoj*, Vol. 21. str. 231-240.
5. Isaković Jelena, 2017, Ona je direktorka velike kompanije, majka dvoje dece, poštovana i omiljena, a ovo je njena poruka ženama u Srbiji, *Blic žena*, 26 maj
6. Isaković Jelena, 2017, Branislava je sa 19 pokrenula sajt sa bratom. Danas svi znaju za Infostud, a njena priča će vas inspirisati, *Blic žena*, 11. avgust.
7. Jakšić Sanja 2017, Kristina Ercegović: Preduzetništvo je sreća i sloboda, ali nije za svakoga, *Blic žena*, 25. april.
8. Komazec Marija, 2017, Pristup finansijama glavna prepreka ženskom preduzetništvu, N1 – BIZNIS., 21. februar.
9. Nedeljković Violeta, 2017, Tamara Skroza: Ja među onim ženama?! Priličan šok, od kojeg se još nisam oporavila, *Blic žena* 9. novembar.

10. Nikolić Milena, 2015, Uspesne žene preduzetnice u Srbiji, Preduzetnik, 7. jul.
11. Tanjug, 2017, Mihajlović: Žene treba da budu prisutnije u IT sektoru, 25. oktobar.
12. Todorović Stefan, 2013. Žene preduzetnici danas u Srbiji, Danas, 5. avgust.
13. Vukelić Jelena, 2017, Aida Zubčević, predsednica Udruženja poslovnih žena BiH: U biznis se kreće iz strasti, ne iz nužde, Blic žena, 15. oktobar.
14. Vukelić Jelena, 2017, Edita Dautović: Iza svake uspešne žene stoje svekrva ili majka, Blic žena, 16. oktobar.